

Varna a sociologie vojenství

VII. světový sociologický kongres ve Varně byl po Evianu (1966) a Londýně (1967) třetí příležitostí k mezinárodnímu setkání sociologů zabývajících se problematikou vojenských institucí a ozbrojeného násilí. Není nejlepším vysvědčením pro sociologii vojenství, jestliže se ústřední téma kongresu *Současné a budoucí společnosti; společenské plánování a předvídání* promítlo do jednání výzkumného výboru *Ozbrojené síly a společnost* jen okrajově. Sociologie vojenství je zatím příliš zaneprázdněna problémy současnosti. Odvážnějším výhledem do budoucna brání ne zcela vyhraněný předmět této sociologické disciplíny i nedostatek nosné teoretické koncepce, což se zvláště projevuje u některých autorů z kapitalistických států. I v jednání výzkumného výboru, vedeného od r. 1966 prof. M. Janowitzem (USA), bylo možno sledovat nekoncepčnost (do oblasti sociologie vojenství patří „všechno“, od výzkumu postojů obyvatelstva k vojenské službě přes politologicko-historické studie o průběhu vojenských intervencí až po vojenské aspekty mezinárodních vztahů).

Vojenství jako politikum; společenská prestiž a socializace vojáka

Patří k pozitivním stránkám účasti marxistických sociologů, že ve vědecké polemice zaujali principiální třídní, angažované stanovisko a že proti nesourodé směsici různých teoretických východisek byli s to postavit integrující hledisko dialektikomaterialistického pojetí role ozbrojeného násilí v dějinách.

Jedním z příspěvků tohoto typu je studie J. T. Geseka (PLR) *Sociologické aspekty války a politiky*. Autor se odvolává na známou Clausewitzovu tezi o souvislosti války a politiky a podrobuje kritice historicky překonané i soudobé sociologické koncepce, které se snaží dokázat, že za podmínek zbrani hromadného ničení je politika podřízena válce. Uznání priority politiky ve vztahu k válce však nevylučuje různé projevy relativní autonomie ozbrojeného násilí. Naopak, myšlenka o závislosti války a politiky by podle J. T. Geseka měla vést k systematickému výzkumu celé řady oblastí, neboť není možno zanedbávat: a) růst vlivu soudobé vojenské techniky na utváření politiky, b) vliv účasti představitelů ozbrojených sil při přijímání důležitých rozhodnutí, c) roli stále více převládajících vojenských skupin v sociální struktuře USA.

Politické aspekty soudobého vojenství zdůrazňují i P. A. Žilin a S. S. Tuškevič (SSSR) v práci *Politické cíle války a jejich vliv na*

sociální chování vojáků. Autoři nepopírají významnou roli psychologických, národních a jiných faktorů při utváření norem ovládajících život vojáka, avšak na základě empirických poznatků z II. světové války dospívají k závěru:

„Politické cíle války mají rozhodující vliv na sociální chování vojáků. Tvoří nejstabilnější element v systému sociální regulace jejich činnosti na bojišti, projevují se jak v ideologii, tak i v psychologii důstojníků a mužstva a prolínají do souhrnné totality motivů, které podmiňují jejich chování v různých specifických procesech vojenské činnosti.“

P. A. Žilin a S. S. Tuškevič dokazují na příkladech hitlerovského Německa i americké armády, že jakékoli ozbrojené síly sledující protisociální cíle jsou dříve či později odsouzeny k zániku. Změní-li se sociálně politické podmínky, změní se i chování důstojníků a mužstva (viz pokrokové a humanitní chování americké armády za II. světové války v konfrontaci se surovým a barbarickým chováním téže armády ve Vietnamu a Kambodži). Sověští autoři vyzdvihují významnou myšlenku, že máme-li předvídat charakter a zaměření chování důstojníků a vojáků, je třeba zkoumat třídní obsah politiky a cíle, které sleduje, a sledovat i stupeň souladu tohoto chování s všeobecnými tendencemi historického procesu, s jeho historickou nezbytností.

Předpoklady k chování vojsk na bojišti se vytvářejí dlouhou dobu před vznikem konfliktu v rámci zcela konkrétní společensko-ekonomické formace a sociálně politického systému.

Přednosti socialistického branného systému vyzdvihuje E. Olczyk (PLR) v příspěvku *Výchovná funkce socialistických ozbrojených sil*. Polské empirické výzkumy koncipované na základě jednoty tří komponentů (politické a ideologické angažovanosti při výstavbě socialismu, vztahu k pokrokovým tradicím polského národa a identifikace a solidarity s vlastním národem a zemí) potvrzují jednotu zájmů armády i společnosti při výchově socialistického člověka. Podle zjištěných výsledků byl v řadách polské mládeže zaznamenán vysoký stupeň zájmu o ideologické a politické otázky. Tato obecná orientace mladé generace se příznivě promítá i do postojů k vojenské službě (99,1 % chlapců a 99,9 % dívek pokládá splnění vojenské služby za nezbytné a nutné). Pouze menší procento vojáků (7–13 %), zvláště vojáci s vyšším vzděláním, pocítují vojenskou službu jako dočasnou omezení osobní svobody nebo odlou-

čení od rodiny. Pro většinu příslušníků polské lidové armády však plní vojenská služba významnou výchovnou a vzdělávací funkci jako důležitá etapa v socializaci jedince ve společnosti.

K obdobným závěrům směřují i poznatky V. Konopleva (SSSR) v práci *Sociální orientace sovětské mládeže ve vztahu k vojenské službě*. Sovětské výzkumy z r. 1969 potvrzují, že

„široké lidové masy chtějí sloužit v armádě a bojovat jen v tom případě, jde-li o spravedlivou, pokrokovou válku, chápou-li smysl války a sdílejí jej“.

V. Konoplev připisuje velký význam sociologickému výzkumu sociální základny a socializace vojáků. Autorem předložené empirické údaje dokazují, že šíře sociální základny závisí nejen na rozvoji socialistické výstavby, ale i na tom, že sovětská mládež správně chápe sociální roli, kterou důstojníci plní a jejíž cíle, hodnoty a smysl jsou totožné se zájmy společnosti (99,1 % branců považuje vojenskou službu v sovětských ozbrojených silách za společensky nezbytnou a užitečnou, 73 % studentů projevuje přání dostat se do vojenských učilišť a stát se důstojníky). V. Konoplev dodává, že mladí lidé, kteří si zvolili důstojnické povolání, „nepreferují ty stránky, které přinášejí určitý materiální užitek. Jejich vztah k důstojnickému povolání je založen na pochopení jeho sociálního významu a na pochopení nutnosti obrany socialistické vlasti“.

I pojetí socializace vojáků z povolání odpovídá zájmům socialistické společnosti a je v ostrém kontrastu s buržoazními brannými systémy. V sovětské společnosti patří k hlavním formám socializace: a) neustálé posilování styků důstojníků s masami vojáků a civilním obyvatelstvem, b) aktivní účast důstojníků na činnosti stranických a komsomolských organizací, c) účast na činnosti orgánů státní moci a d) studium na sovětských středních a vysokých vojenských školách. Tyto základní formy socializace přispívají ke zvyšování společensko-politické aktivity důstojníků a pozitivně ovlivňují plnění funkčních povinností, což vede k vysokým ukazatelům v bojové a politické přípravě.

Revoluční principy socialistického branného systému, tak jak byly formulovány v díle K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, zdů-

razňují i jugoslávští autoři S. Popovič (*Role ozbrojených sil v systému národní obrany*) a M. Ibrahimpašić (*Vojenské povolání ve společenské samosprávě*). Oba příspěvky jsou věnovány objasnění zásad jugoslávského systému „všelidové obrany“, který pozůstává z operativní armády a jednotek teritoriální obrany. M. Ibrahimpašić předkládá zajímavou sociologickou charakteristiku buržoazního důstojnického sboru, který se vyznačuje uzavřeností vůči společnosti, monopolní sociální pozicí, elitním sociálním statusem, těsným sepeřím s buržoazní státní mocí, elitářským vojenskoprofesionálním morálním kodexem, vojenskoprofesionálním nacionalismem a fetišizací autority. V socialistické společnosti pak dochází k postupné negaci rysů, které odedávna činily z důstojnického sboru uzavřenou, exkluzivní sociální kastu, a důstojnický sbor (což autoři dokumentují především zkušenostmi z jednotek teritoriální obrany) se „otevřívá vůči společnosti“. Bohužel, příspěvky jugoslávských sociologů se málo opírají o empirický výzkum a více spoléhají na deduktivní metodu a explanační oficiálních dokumentů. Nelze přehlédnout, že jugoslávská zkušenost je na některých místech předkládána s akcentem, který vzbuzuje zdání, jako by šlo o první důslednou realizaci myšlenek K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. Při nejmenším diskusní je i manipulace s abstraktními kategoriemi („centralizovaný byrokratický aparát“, „etatismus“, „odcizení“ „malé země a velmoci“) bez ohledu na konkrétní politický kontext soudobého světa.

Jako již tradičně, i ve Varně se věnovali polští sociologové i některým otázkám rekrutace vojáků z povolání.

H. Teodorczyk (*Některé problémy rekrutace a výběru poddůstojníků z povolání*) se zabývá vývojovými etapami polského poddůstojnického sboru a pomocí koeficientů fluktuace, přílivu, odlivu a skutečného přírůstku hodnotí celkový trend jeho rozvoje i zvláštnosti přirozené, negativní a pozitivní selekce.

J. Graczyk (*Vybrané problémy rekrutace a selekce v polských lidových ozbrojených silách*) se zabývá historickým vývojem polského důstojnického sboru. Hlavním cílem studie je však posouzení efektivnosti a prognostické hodnoty výběrových procedur uplatňovaných při vstupu do vojenských učilišť ve vztahu k předpokládanému prospěchu na vojenském učilišti (viz tab. č. 1).

Tabulka 1: Vztah korelačního koeficientu proměnných faktorů uplatňovaných při výběru posluchačů vojenských učilišť k externímu kritériu (k prospěchu v jednotlivých letech studia)

Skupina	A			B		C
	po I. roce	po II. roce	po III. roce	po I. roce	po II. roce	po I. roce
Přijímací zkoušky	0,433	0,348	0,203	0,456	0,423	0,407
Školní vysvědčení	0,551	0,450	0,264	0,457	0,539	0,435
Mentální úroveň	0,284	0,110	0,252	0,148	0,253	-0,096
Dotazník						
o prostředí	-0,244	-0,267	-0,136	-0,313	-0,383	-0,199

Závěry, potvrzené i empirickými výzkumy na VPA F. E. Dzeržinského ve Varšavě, naznačují, že přijímací zkoušky nejsou vždy nejhodnější formou výběru kandidátů a že je nezbytné kombinovat větší počet kritérií současně, aby bylo možno dospět ke spolehlivým prognózám o úspěšnosti studia.

Pokud se týká situace v kapitalistických státech, nepřineslo jednání ve Varně nové pohledy na problematiku prestiže vojenské služby. Zdá se, že i nadále, alespoň ve většině vyspělých kapitalistických států, existuje dilema, které svého času výstižně charakterizoval M. Janowitz:

„Je velmi obtížné vysvětlit, proč armáda, která je organizací založenou na funkci násilí, která klade vysoký důraz na mužnost a bojovnost a která se vyznačuje mnoha prvky osobní nejistoty, by se měla stát útočištěm osob snažících se uniknout tvrdé skutečnosti občanského života.“ (Janowitz M.: *Sociology and the Military Establishment*, New York, Russell Sage Foundation, II. vyd., 1965, s. 53).

Výsledky empirických výzkumů z této oblasti jsou velmi relativní, obtížné srovnatelné a zpravidla neopravňují k dalekosáhlejším generalizacím.

Statistické údaje o západoněmeckém bundeswehru, které shromáždil a bez komentáře předložil K. Roghmann (USA) v bulletinu *Ozbrojené síly a společnost v Západním Německu: Program a skutečnost 1955–1970*, sice naznačují, že v poválečném období došlo v NSR k určitému poklesu militantních postojů, současně však potvrzují, že zvláště od konce 50. let zde dochází k intenzifikaci postojů stavějících se pozitivně k povinné vojenské službě. Postupná identifikace západoněmeckého obyvatelstva s existencí bundeswehru je skutečností, přičemž mezi členy jednotlivých politických stran není významnějších rozdílů (CDU/CSU: 84 %, FDP: 79 % a SPD: 76 %), a to přesto, že bundeswehr je nesporným nástrojem kapitalistické třídní moci (podle údajů uvedených v již citované studii V. Konopleva pochází 57,2 % západoněmeckých generálů z rodin privilegované inteligence a vysokých funkcionářů, 18,2 % z důstojnických rodin, 14,9 % z rodin továrníků, 7,9 % je statkářského původu a pouze 2,6 % pochází z rodin úředníků, řemeslníků a ostatních profesí).

Vojenská organizace

Jednou z klíčových oblastí soudobé sociologie vojenství je výzkum vojenské organizace. Ve světovém měřítku se sociologie dostávala k systematické analýze tohoto problému jen s obtížemi a za cenu překonávání mnoha krajních přístupů. Jednání ve Varně potvrdilo dosud přetrvávající silný vliv strukturálně funkcionální teorie. Současně však upozornilo i na začínající dialog a diferenační proces, který se projevuje v přístupu k řešení této otázky.

Do diskuse vstoupili i českoslovenští delegáti (J. Hrabě, O. Podzemský: *B. Engels a jeho přínos k sociologické teorii ozbrojeného násilí*), kteří podali teoretický výklad materialistického pojetí válek a armád.

O překonání jednostrannosti při sociologické analýze vojenské organizace se pokusil J. van Doorn (Holandsko) v příspěvku *Ozbrojené síly a bojiště: za teorii vojenského systému*. Autor doporučuje, aby při definování armády byly respektovány některé základní principy, jejichž přehlížení (stejně jako oddělování sociologie armády od sociologie války) vede ke značným simplifikacím: 1. specifickým fyzického násilí (které napomáhá k určení stupně racionality a instrumentality vojenských institucí), 2. komplementární charakter armády (lze ji pochopit jen za přítomnosti více či méně podobné protiinstituce), 3. odpovídající analytický rámec vojenské instituce (relativní autonomie a funkční racionalita vojenského systému, specifikum boje s typickými vzorci násilí a ekologické souvislosti politického systému vtiskují vojenské aktivitě „význam“) a 4. racionalita vojenských institucí. Úvahy J. van Doorna směřují k zdůraznění cílového stavu armády, k funkčnímu zdůvodnění „strojového modelu“ armádní instituce. Autor si však současně uvědomuje, že v tomto „uzavřeném modelu“ vojenské organizace

„je vysoký stupeň neadaptability cenou, kterou se platí za vnitřní stabilitu“.

Stanovisko J. van Doorna (navrhuje zkoumat vojenský systém jako jednotu politického, profesionálního a organizačního subsystému) je výzvou k dialogu s těmi sociology, kteří se snaží akcentovat civilizační, industriální charakter soudobého vojenství.

Vnitřní konflikty vojenské organizace vztahují sociologové z kapitalistických států především k rozporům mezi byrokratickým řízením a potřebou kooperace, mezi charismatickou a funkční autoritou, mezi centralismem a iniciativou. I ve Varně byla takto orientována řada příspěvků, přičemž základní tendenci lze charakterizovat takto: soudobé vojenské organizace se sice stále vzdalují klasickému ideálnímu modelu weberovské byrokracie, nicméně přesto trvale produkují vysoce autoritativní systémy řízení.

A. R. Luckham (Ghana) se tímto problémem zabýval ve studii *Autorita a konflikt v nigerijské armádě. 1966 na pozadí vojenského převratu v Nigerii* a na příkladu nigerijských ozbrojených sil, silně ovlivněných britskou autoritativní tradicí.

D. Segal (USA) se obdobnou otázkou zabýval v práci *Diferenciace civilistů a vojáků v nových industriálních státech*. Na základě empirických výzkumů prováděných v americkém letectvu (které by pro svou technickou vyspělost mělo být exemplárním příkladem konvergence civilních a vojenských organizačních struktur) dokazuje, že soudobá vojenská organizace se svým typem životní kariéry spíše produkuje „byrokratické manažery“ než „manažery-specialisty“.

Zajímavý pohled do zákulisí ozbrojených sil OSN na Kypru přináší na základě zúčastněného pozorování C. C. Moskos, Jr. (USA) ve studii *Konflikt v mírových organizacích, ozbrojené síly OSN na Kypru*. Autor bohužel nehledá kauzální závislosti a třídní determi-

Tabulka 2: *Politická identifikace vojáků bundeswehru, rok 1960*

Otázka: Která politická strana se nejvíce přibližuje vašemu názoru? (Údaje v %)

	CDU/ /CSU	FDP	SPD	Ostatní strany	Bez odpovědi	Celkem	N
Branec	47,5	6,4	24,0	3,7	18,0	99,6	1302
Desátník	55,7	3,6	24,1	1,9	14,4	99,7	1509
Četař	74,2	3,2	13,1	3,5	5,6	99,6	595
Ml. poddůstojník	76,9	4,3	11,6	3,3	3,5	99,6	309
Důstojník kand.	73,5	11,4	7,3	2,7	4,7	99,6	612
Důstojník	74,6	11,5	4,8	3,9	4,8	99,6	108
Obyv./1964	34,0	6,0	34,0	2,0	24,0	100,0	—

nanty sociálních rozporů v soudobé vojenské organizaci (omezuje se na pozitivistickou typologii konfliktů), nicméně i tak je jeho práce určitým příspěvkem k obecné sociologické teorii vojenské organizace kapitalistického státu.

K neméně významným problémům patří v nemarxistické sociologii problematika vojenského konzervatismu. Nelze tvrdit, že by příspěvek B. Abrahamssona (Švédsko) *Tradiční a moderní elementy vojenského konzervatismu* podstatněji posunul poznání v této oblasti. Autor váže zdroje vojenského konzervatismu: a) k feudálnímu dědictví ozbrojených sil, b) k historické roli ozbrojených sil jako strážců statu quo a c) k tradičním vazbám armád k vládnoucímu politickému systému. Přináší i některé zajímavé empirické údaje o švédské, americké i západoněmecké armádě, které dokazují konzervativní orientaci buržoazních vojenských institucí a v německém případě i negativní vliv adaptace a socializace ve vojenském prostředí na tuto orientaci (viz tab. č. 2).

Autor přejímá subjektivistické názory běžně tradované v nemarxistické sociologické literatuře, zejména myšlenku, že vojenské zaujetí pro konflikt a násilí je zakořeněno v permanentní biologické a psychologické přirozenosti člověka (mnohé hodnoty a postoje, které jsou součástí tohoto konzervativního syndromu, prý usnadňují a podporují adaptaci vojenské profesionální roli). Formalistický přístup k řešení vojenského konzervatismu i autorem použité antisovětské argumenty (publikované r. 1967 L. Garthoffem), pomocí kterých se snaží „dokázat“ kontinuitu mezi carskou a sovětskou armádou, vyvolaly ostrou odezvu nejen u sovětské delegace, ale i u delegátů z ostatních socialistických zemí.

Do kontrastu k příspěvkům řady sociologů z kapitalistických států je možno postavit studii F. de Benedettiho (Itálie) *Role a chování italské armády*. Autor prokázal efektivnost takového sociologického výzkumu, v němž dochází k aplikaci obecných sociologických kategorií a pojmů na konkrétní jevy společenské reality a v němž se věda nezříká své společenské angažovanosti. F. de Benedetti dospívá na základě empirických faktů k závěru, že italská armáda je velkou byrokratickou organizací s neobvykle velkým počtem

důstojníků s vysokými hodnotami, která zaměstnává lidi neracionálním způsobem. Totalitní charakter hierarchické struktury, úplná uzavřenost komunikačních kanálů (za kterou se skrývá zuřivý boj mezi stranami, politickými a vojenskými skupinami) zakrývá protilidový charakter italských ozbrojených sil: „Naše vojenská organizace je na míle vzdálena demokratickému duchu, po kterém volá ústava. Vojenská hierarchie je archaická a formální a absolutní autorita má volné pole na různých úrovních velení a úřední odpovědnosti. Vojenský personál nemá žádnou obranu a má jen obtížnou a nerovnou volbu — otrocky sloužit svým velitelům, nebo zůstat izolován. Tak se naše armáda mění z elementu stability a síly (jakým by měla být) v nebezpečný zdroj nestability a slabosti,“ dodává autor k své výstižné charakteristice buržoazní vojenské instituce.

Sociologie vojenského povolání

Příspěvek F. de Benedettiho nastavuje zrcadlo i tradičnímu modelu apolitického vojenského profesionála, jak je po dlouhou dobu prezentován v nemarxistické sociologické literatuře (viz zejména práce S. P. Huntingtona a M. Janowitz). Teoretická abstrakce, snaha vymanit sociologii ze zajetí třídních a skupinových zájmů kapitalistické společnosti nejednou přivedla sociology z kapitalistických států k teoretickým dilematům, před jejichž řešením utíkají k sociologickému formalismu a scientismu. Proto patří k pozitivům VII. kongresu, že zde byly vedle již uvedených příspěvků předloženy i takové práce, které respektují sepětí sociální skupiny vojáků z povolání s třídní strukturou společnosti a které využívají historicko-genetické metody. K nim patří i studie S. F. Scotta (USA) *Francouzská revoluce a profesionalizace francouzského důstojnického sboru, 1789–1793*, v které autor využívá bohatého autentického statistického materiálu k objasnění klíčového období budování důstojnického sboru po Velké francouzské revoluci. zejména: a) nových standardů přijímání a povyšování důstojníků, b) kvalitativně nového pojetí efektivnosti důstojnického sboru, c) revolučních změn v sociálním původu a d) nových typů vojenské životní dráhy.

K metodologicky zajímavým příspěvkům patří i práce G. Harriese-Jenkinse (Anglie) *Disfunkční důsledky vojenské profesionalizace*. Autor se snaží v rovině strukturálně-funkcionální analýzy postřehnout dynamiku vnitřních konfliktů u technického personálu britského letectva, zejména konfliktu mezi pozicemi získanými výkonem a askriptivními pozicemi (achievement professionals a ascriptive professionals). G. Harries-Jenkins svérázným způsobem dokresluje již přes deset let tradovaný sociologický portrét vnitřních konfliktů vojenského povolání v „industrializované“ vojenské organizaci. Britské zkušenosti (stejně jako tomu bylo v případě amerického letectva) naznačují, že přes pokročilou technizaci se v těchto druhých vojsk vytváří taková soustava sociálních vztahů, které spíše vyhovují profesionálům spjatým se statusem a méně profesionálům orientovaným na výkon.

K problematickým a nepřesvědčivým příspěvkům, které byly pro zjevnou apologetiku buržoazního vojenského systému podrobeny kvalifikované kritice ze strany sovětských delegátů, patří informativní sdělení L. I. Radwaye (USA) *Současné trendy na amerických vysokých válečných školách*. Nedostatek indikátorů, pomocí kterých by bylo možno verifikovat teze o „demokratizaci“ a „humanizaci“ amerického vojenského školství, činí z tohoto příspěvku více okrajovou než meritorní záležitost.

Vojenské intervence a vojenské režimy

Největší příležitost pro konfrontaci marxistické a nemarxistické sociologické koncepce poskytla diskuse o násilných intervencích ozbrojených sil v politice a o vojenských režimech. Zejména zde bylo řadou účastníků z Afriky a Latinské Ameriky zvýrazněno, že sociologická analýza nezbytně sklouzává k formalismu, pokud nevychází z třídní podstaty soudobé epochy jako epochy světové antiimperialistické revoluce a pokud se neopírá o třídní hledisko při posuzování sociálních skupin, které se angažují v národně osvobozeneckém, protikoloniálním a revolučním boji. Tento obecný požadavek by však na druhé straně neměl překrývat značnou variabilitu forem tohoto dějinného procesu ani specifickou roli armád, které často jako nejsilnější politické skupiny mohou na pozadí dané sociální struktury (vnitřní i mezinárodní) plnit buď roli revoluční avantgardy, nebo roli konzervativního strážce daného systému, nebo mohou být i zálohou neokolonialismu.

Významným ukazatelem charakteru vojenských intervencí v politice a vojenských režimů mohou být třídně politické, ekonomické a sociální přeměny, ke kterým dochází po uchopení moci armádou. To ovšem neznamená, že tyto faktory jsou vždy absolutně průkazné. Dokazuje to i obsáhlá studie P. C. Schmittera (USA) *Vojenské intervence, politické soutěžení a veřejná politika v Latinské Americe, 1950–1967*. Za základ své hypotézy považuje autor otázku „jaké, jest-

liže vůbec nějaké, změny v politice lze pravděpodobně přisuzovat vojenským vládám nebo vojenským elitám, které vznikly z politického soutěžení v Latinské Americe od r. 1950?“. Pracuje s velkým množstvím indikátorů (poměr státních zdrojů a národního důchodu, angažovanost režimů v investiční oblasti, struktura daňového systému, výdaje na sociální zabezpečení atd.), které uvádí do korelace s poněkud subjektivisticky definovanými šesti typy politických režimů ve 20 latinskoamerických zemích od r. 1950 do r. 1967. Bezesporu neobyčejně náročná metoda výzkumu však nakonec vede k velmi vágním závěrům tohoto typu:

„Formování politiky v Latinské Americe je nestálé, ale nikoli nezbytně nepředpověditelný proces, který je mnohem zranitelnější vnějšími vlivy a mnohem citlivější vůči střetům v mezinárodní politice, než je tomu u stabilnějších, byrokratizovaných a snad více dehumanizovaných typů politiky rozvinutého světa.“

Jednání ve Varně naznačilo, že sociologický výzkum vojenských intervencí a vojenských režimů nezbytně vyžaduje, aby se sociologie vymanila z těsného rámce strukturálně funkcionálních schémát, aby podle potřeby překročila i své vlastní hranice a pojala zkoumaný objekt jako „politikum“. Tento požadavek je nezbytně realizovat jak v rovině gnoseologické (analýzou třídních a skupinových zájmů jako základních determinant vojenské aktivity), tak i v rovině metodologické (schopností eliminovat všechny rušivé vlivy, zvláště projevy antikomunismu, které usilují o záměrnou, třídní mystifikaci). Tyto myšlenky se v různé podobě objevují u celé řady autorů.

J. J. Wiatr (PLR) v příspěvku *Vojenský režim v Polsku, 1926–1939 v komparativní perspektivě* přináší kvalifikovanou politologickou analýzu vojenského puče maršála Piłsudského. Obecnější platnost má pak především autorova myšlenka o nezbytnosti rozlišovat vojenskou formu státního převratu od jeho politického obsahu (v této souvislosti J. J. Wiatr právem odmítá názory S. P. Huntingtona, podle nichž je nejlepší zárukou proti vojenské intervenci vojenský profesionalismus) a pokus o obecnou typologii hlavních dilemat vojenských režimů: mobilizace ozbrojených sil ke konfrontaci s civilní autoritou, politická izolace civilní vlády, volba forem aktu uchopení moci, role obyvatelstva v průběhu převratu, legalizace vojenské moci, realizace moci a zachování kontinuity moci.

Empirické poznatky ukazují, že ozbrojené síly se nezdíká derou k moci pod heslem „znovunastolení pořádku“.

P. Abrams (Anglie) se touto otázkou zabývá ve stati *Vojenské režimy a znovunastolení pořádku*, ve které se opírá především o zkušenosti z římské a anglické historie. Podle autora se vojáci běžně prezentují jako „neteoretická“, „nepolitická síla“, jako „záruka veřejného pořádku a národní bezpečnosti“. Přitom běžně používají řady obecných symbolů, aniž by se pokusili dát těmto symbolům širší nebo specifický smysl. Bylo

tomu tak odedávna a je tomu tak i dnes, kdy podle P. Abramse se zejména v Latinské Americe jako symbolu ospravedlnění intervencí používá přízemní teorie antikomunismu. Autor dodává:

„Vojenské režimy mohou být považovány za funkční jen tehdy, mohou-li pro sebe jako pro vojenské režimy získat legitimitu... Někteří politikové ovšem, zvláště pravivcovi, zdá se, si pěstují zvláštní slepotu vůči politice konfliktu a rozlišování mezi politickou a vojenskou vládou: hrozba socialismu, hrozba komunismu, hrozba anarchie, hrozba černochů ... to vše má ve své době plnit roli přechodu od vlády k vojenskému režimu.“

Politologickým rozбором legitimacy vojenské moci se zabývá i D. Canton (Argentina) v práci *Vojenské režimy v Argentině; politické plány a ústup z mocenských pozic*.

K pozoruhodným příspěvkům patří i vystoupení L. de Rizové (Uruguay) *Armáda a politika v Uruguayi*. Autorce se uruguajská armáda jeví stále více jako poručenská síla v politickém systému země. K tomuto obratu došlo v polovině 50. let v souvislosti s neokolonialistickou politikou „vnitřní bezpečnosti“, prosazovanou později intenzivně administrativou J. F. Kennedyho. L. de Rizová podává kvalifikovaný historicko-sociologický výklad změn v roli a funkcích armády, opírající se o soubor statistických údajů o sociální struktuře, vojenských výdajích a dalších ukazatelích latinskoamerických zemí i samotné Uruguaye.

Stejný tón zaznívá i v pracích řeckých sociologů působících v emigraci G. Catephorese (Anglie) *Řecko — institucionalizace obranné společnosti* a J. Siotise (Svýcarsko) *Několik poznámek o armádě v řecké politice*. Oba autoři dospívají k přesvědčení, že ohnisko sil, které dovedly řecký lid k tragédii v r. 1967, kdy došlo k likvidaci demokratického politického systému a nastolení vojenské diktatury, není v Řecku, ale v atlantické alianci. Antikomunistické zájmy Severoatlantického paktu jsou neobyčejně tíživé pro řecký lid nejen tím, že přinášejí břemeno vojenských výdajů, ale především svou dusnou atmosférou nesvobody. G. Catephores, stejně jako již citovaný P. Abrams, dochází k závěru, že i v řeckém případě byla východím dogmatem koncepce „nepřítele“ a „potřeba obrany proti tomuto nepříteli“:

„Původně to býval nepřítel národa, cizí obyvatel. Tato koncepce byla upravena podle potřeb studené války a rozšířena o vnitřního nepřítele. Proto z komunismu udělali nepřítel národa a v některých případech dokonce vylučného nepřítele národa.“

V Řecku, kde antikomunismus rychle ztrácel u obyvatelstva kredit, musely ozbrojené síly vytvořit takovéto dogma v nejabstraktnější formě, jako „obranu národa proti jakékoli hrozbě“.

Podrobnou analýzu cesty řeckých plukovníků k moci předkládá J. Siotis. Řecký případ má jisté specifikum, neboť politická aktivita ozbrojených sil nikdy neohrožovala politicko-mocenskou strukturu, protože důstojníci jako součást buržoazie stejně parti-

cipovali díky svému sociálnímu statusu na společenském zivotě. J. Siotis uvádí, že ačkoli většina důstojníků pocházela z rolnických a maloburžoazních vrstev a bylo by tedy možno očekávat jisté národní uvědomění a reformační postoje, byl to právě jejich antikomunismus, který v tom zabránil a který znemožnil jakékoli snahy o změnu strnulého sociálně ekonomického systému. Ideologickou základnu dnešního vojenského režimu v Řecku tvoří koncepce „národa“, koncepce „sounáležitosti k Západu“, koncepce „totalitního státu“, pomocí kterého plukovníci „zachraňují řecký národ před řeckým lidem“, a koncepce „řeckého křesťanství“. Institucionalizace vojenského režimu je charakterizována systematickým rozmísťováním důstojníků na všechna odpovědná místa, vojenskou kontrolou univerzit a zřízením funkce arcibiskupa ozbrojených sil v hodnosti generálmajora. Armáda tak získává pod kontrolu veškerý život země (angažuje se při řešení konfliktů fotbalových mužstev i při obsazování rolí v Národním divadle). J. Siotis, zdá se, právem odmítá zjednodušující přístupy, které se snaží vysvětlit řeckou tragédii pouze řeckou buržoazií. I když cesta vojáků k moci byla dlážděna řeckými buržoazními vládci, kteří také nesou odpovědnost za tento vývoj, nelze události vysvětlit jen zájmy buržoazie. Další příčiny je třeba hledat v mezinárodním vojenském seskupení NATO i v řecké armádě samé.

Neméně instruktivní je i studie A. Akiwo-wa (Nigérie) *Fungování vojenského režimu v Nigérii, 1966–1970*. Metodologicky se autor především opírá o výzkum vzájemných vztahů mezi sociální strukturou a politickými institucemi a o výzkum legitimacy moci, kterou chápe jako schopnost systému vytvářet a udržovat přesvědčení, že dané politické instituce jsou také pro společnost nejvhodnější. Nigerijský příklad je jedním z nemnohých, kdy ozbrojené síly sehrály pokrokovou, integrující roli v životě země, která se vymanila z koloniálního útoku. Současný nigerijský režim autor charakterizuje jako spojení charismatické a racionálně právní autority.

Stručný přehled o problematice vojenských intervencí a vojenských režimů ukazuje, že sociologický výzkum se zde trvale překrývá s oblastmi, které jsou doménou sociologie politiky a sociologie mezinárodních vztahů. Zevrubně poznání převratných událostí v zemích třetího světa nezbytně vyžaduje interdisciplinární přístup. Rada autorů, včetně těch, kteří pracují na univerzitách a ve výzkumných ústavech kapitalistických států, se zde nutně přibližuje pozicím, které zvyšují třídní, sociálně ekonomické a politické zájmy různých sociálních skupin a vrstev. To, co zatím v této oblasti zůstává problémem, je generalizace, systematizace a typologie zkoumaných jevů. Zdá se, že ani kategoriální výzbroj, ani pojmový aparát není dosud tak precizován, aby mohl bez obtíží sloužit výzkumu tak pestré škály otázek, jakými se vojenská aktivita v rozvojových zemích v této etapě vyznačuje.

S obdobnými problémy se sociologie setkává i v oblasti vztahů mezi armádou a společností. V nemarxistické sociologické literatuře se často projevuje tendence pokládat jakékoli uspořádání vztahů mezi armádou a společností za čistý „sociální“ (nikoli třídní) výtvar, za produkt jakési abstraktní evoluce lidského rodu. Pokud se předmětem výzkumu stává kapitalistická forma těchto vztahů, pak bývá apriorně pokládána za přirozené a neměnné řešení problému. Třídní pozadí vztahů mezi armádou a společností bývá často překryto obecnou teorií systému a i kategorie sociální změny je zpravidla redukována na deviate kmitající kolem ekvilibria daného systému.

Na neuspokojivý stav v této oblasti sociologie vojenství upozornil i A. R. Luckham (Ghana) ve studii *Vojskové organizace a jejich prostředí: komparativní typologie vztahů armády a společnosti*. Autor se odvolává na klíčové práce W. Gutteridge, M. Janowitz, S. P. Huntingtona, L. Pye, S. E. Finera a dalších autorů, kteří přispěli k výzkumu vztahů mezi armádou a společností, avšak upozorňuje, že žádná z hypotéz těchto autorů zpravidla neobstojí ve světle faktů pro přílišnou variabilitu proměnných, které jsou zaváděny do výzkumu sledovaného problému. A. R. Luckham se sice pokouší o jistou syntézu dosud velmi diferencovaných přístupů, avšak ani jemu se nedaří to hlavní: vyvést sociologický výzkum ze začarovaného kruhu abstraktní typologie, na které před léty ztroskotali M. D. Feld i S. P. Huntington. Místo pěti ideálních typů vztahů mezi armádou a společností, jak je formuloval S. P. Huntington, dospívá autor k jedenácti typům tím, že původní Huntingonův postup rozšiřuje o další proměnnou.

A. R. Luckham pokládá za hlavní indikátory vztahů mezi armádou a společností: a) sílu civilních institucí (měřenou veřejnou podporou, kterou jsou politické struktury schopny si zabezpečit, a efektivností politické struktury); b) sílu vojenských institucí (měřenou jejich velikostí, podílem na národním produktu a státním rozpočtu, palebnou silou, organizační efektivností a politickými zdroji ozbrojených sil); c) rozhraní mezi armádou a společností, které může být integrální, prolomené nebo prostupné. Pomocí těchto metodologických kombinací se i A. R. Luckhamovi „daří“ dokázat (stejně jako některým jeho předchůdcům), že do té či oné kategorie spadají zcela nesrovnatelné typy společností (socialistické, kapitalistické nebo rozvojové).

Uspokojivou odpověď na otázku vztahů armády a společnosti nedává ani již zmíněná práce D. Segala (USA). D. Segal je veden zřejmou snahou vyvrátit myšlenky C. W. Millse, který v polovině 50. let podrobil analýze sociální strukturu amerického mocenského systému a odhalil příznak militarismu vzrůstající se nad Spojenými státy v podobě „vojensko-průmyslového komplexu“. Po M. Janowitzovi a S. P. Huntingtonovi je tedy D. Segal dalším z amerických sociologů, kteří

pokládají za nezbytné zpochybnit názory americké humanistické, angažované sociologie. Pomocí empirických výzkumů americké letecké generality a obecné sociologické teorie organizace dospívá D. Segal k závěru, že „model mocenské elity předpokládá izomorfní organizaci v obou oblastech (myšleno ve vojenské i civilní oblasti — poznámka autora). Izomorfismus umožňuje snadnou změnu personálu. Pokračující diferenciací obou struktur v podobě uchování bojových zkušeností jako prvotního kritéria pro služební vojenský postup i v podobě vzniku nových civilních organizací nebyrokratického typu ztěžuje utváření vojensko-průmyslového komplexu v strukturované podobě.“ Toto zjištění je pro autora dostatečným důkazem, aby se připojil k odmítavému postoji M. Janowitz nejen proto, že „Millsův model je přehnaně zjednodušující, ale protože je špatný“. Podle D. Segala (posuzováno z pozic obecné sociologické teorie organizace) neexistují tedy v USA takové strukturální podobnosti, jež by nezbytně musely vést k formování mocenské elity. Autor sice připouští jistou možnost takových jevů v mimoinstitucionální sféře, avšak i zde prý rozdíl v rekrutaci a životní dráze vojáků a civilních manažerů působí proti vytváření homogenních vazeb mezi oběma skupinami. Segalův postup je ukázkou, k jakým mystifikacím mohou vést kategorické soudy tehdy, jestliže je formální teorie společenské organizace mechanicky aplikována na společenské jevy, které samy svou podstatou i dimenzí daleko přesahují pouhý organizační rámec.

A tak i v oblasti vztahů mezi armádou a společností patřily ve Varně k nejpozoruhodnějším ty příspěvky, které se zabývaly konkrétní sociologickou analýzou rolí a funkcí ozbrojených sil ve společnosti a o kterých jsme se zmínili v předchozí části. Za všechny je možno uvést již citovanou studii F. de Benedettiho, která odhaluje protilidový charakter italských ozbrojených sil i italských mocenských institucí rozhodujících o osudu země: „Koncem II. světové války, kdy bylo nezbytné zcela reorganizovat italskou vojenskou strukturu a porovnat ji se zkušenostmi partyzánských organizací, bylo rozhodnuto zachovat onen typ armády, který byl v II. světové válce poražen. K tomu mohla vést celá řada důvodů (některé nejsou zcela jasné), avšak mnoho lidí se domnívá, že znovuobnovení tradiční armády a zastaralé zbraně, kterými ji spojenci vybavili, sloužilo více k uspokojování potřeb udržení pořádku v zemi než potřebám vnější obrany.“

Je obtížné podat na omezeném prostoru výstižnou charakteristiku jedné výzkumné výboru *Ozbrojené síly a společnost* i přesto, že autor této informace provedl jistý výběr problémů a neuvádí některé další příspěvky buď proto, že se zabývají okrajovými a netypickými otázkami, nebo proto, že není k dispozici jejich autentické znění. Velká diferenciací zájmů, teoretických a metodologických východisek, která se ve Varně projevila, má jistý pozitivní moment v tom,

že nabádá k dialogu, který za jistých okolností může vést ke konsolidaci vojenskoso sociologického výzkumu. Současně však potvrzuje, že sociologie vojenství zatím netvoří ucelený teoretický systém. Je možno souhlasit s J. van Doornem, že „přes pozoruhodný pokrok v posledním desetiletí nemá sociologie vojenství ještě jasné ohnisko. Jako u mnoha dalších odvětví sociologie je předmět výzkumu skryt za širokým okruhem jevů bez náležité systematické teoretické koherence.“

Doornova myšlenka o nezbytnosti překonat izolaci výzkumu armády od výzkumu války a překonat i metodologickou izolaci sociologie vojenství od sociologie míru a sociologie mezinárodních vztahů je podnětná. Zdá se však, že na cestě k realizaci bude třeba překonat řadu obtíží teoretického, institucionálního i funkcionálního charakteru.

Při jejich řešení může významnou roli sehrát především marxistická sociologie vojenství, jejíž základní vědeckou devizou je materialistické pojetí dějin, společnosti i ozbrojeného násilí. Marxistická sociologie vojenství tím, že akcentuje sociálně ekonomické a třídní determinanty ozbrojeného násilí, nejenže neuzavírá, ale naopak otevírá cestu i k pochopení relativně autonomní role vojenských institucí v daném sociálně politickém systému. K zvýšení efektivnosti vojenskoso sociologického výzkumu však bude nezbytné usilovat i o seriózní systematizaci dosavadních poznatků a vytvoření odpovídajícího kategoriálního a pojmového aparátu.

Důležitou podmínkou je i budování odpovídající institucionální základny. V kapitalistických státech již po řadu let pracují profesionální vojenskoso sociologické výzkumné instituce. Mnohá sociologická pracoviště se stávají přímými filiálkami armády. Tento jev, který ještě v 50. letech byl předmětem ostré kritiky, je dnes běžnou formou existence vojenské sociologie. Symposium vojenských sociologů uspořádané r. 1970 orgány NATO dokazuje, že dochází i k pokusům o integraci vojenskoso sociologického výzkumu v mezinárodním měřítku. Dnes se na vojenském sociologickém výzkumu podílejí nejen tradiční sociologické „velmoci“, ale i další země, jako Holandsko, Švédsko, Itálie a další. Významným prvkem v rozvoji sociologie vojenství je iniciativa sociologů z rozvojových zemí, kteří často přicházejí s progresivními a angažovanými prvky. Odpovídající institucionální podmínky pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie vojenství jsou dnes vytvořeny prakticky ve všech evropských socialistických zemích. To zlepšuje podmínky pro integraci a kooperaci výzkumu v mezinárodním měřítku a povede i k posílení vlivu marxistických sociologů v příslušných orgánech Mezinárodní sociologické asociace. Ve Varně se delegáti ze socialistických zemí především postavili za požadavek, aby se zlepšila kolektivnost v činnosti výzkumného výboru *Ozbrojené síly a společnost*, aby byla posi-

lena koordinující role tohoto orgánu a aby se tato instituce, která dosud připomíná neorganizovanou pospolitost, změnila ve více formalizovanou strukturu (zřízením příslušných oddělení a sekcí), která by lépe vyhovovala potřebám specializace a koordinace výzkumu v mezinárodním měřítku.

Důležitou otázkou je posouzení funkce sociologie vojenství. Československá delegace poukázala jak na londýnské konferenci pracovní skupiny *Ozbrojené síly a společnost* v roce 1967, tak i ve Varně na neudržitelnost mýtu vědecké neutrality, scientismu a weberovských imaginací o „sociologii osvobozené od hodnot“, které dosud přžívají v nemarxistické sociologii vojenství. VII. světový kongres znovu potvrdil, že řešení dilemat soudobé sociologie vojenství nespočívá ve společenské izolaci vědy, ale v jejím spojení se zájmy těch společenských sil, které reprezentují pokrok lidské společnosti a její mírový rozvoj. J. T. Gesek (PLR) ve svém příspěvku zdůraznil, že za podmínek nebezpečí, které ohrožuje mnoho národů, a dokonce celé lidstvo, mohou významnou roli při upevňování světového míru sehrát představitelé humanitních, společenských věd, zvláště sociologové. K tomu navrhuje:

- „1. Sjednotit úsilí sociologů zkoumajících sociální a politické problémy válek a armád, zobecňovat vědecky verifikované výsledky výzkumu o příčinách a následcích válek, zvláště současných.
2. Přispět k dosažení pokud možno nejvyšší hodnoty diagnostických výsledků výzkumu (problémů „mechanismu“ geneze síly, role armád ve společnosti apod.).
3. Vytvořit příznivé podmínky pro praktické posouzení verifikace, metodologie a metod výzkumu různých aspektů válek.
4. Přispět k integraci výzkumu sociologických a politických problémů války a míru prováděných specialisty z různých vědních oborů.“

Je povzbudivé, jestliže se i v kapitalistických státech někteří sociologové přiklání k myšlence, že není nadále ušnosné udržovat profesionální exkluzivitu sociologie vojenství za cenu lhostejnosti k osudům lidstva.

Josef Hrabě

Operativní výzkum československé televize

Československá televize zahájila nový kontinuitní operativní výzkum v říjnu 1970. V experimentální podobě je však znám již od 2. čtvrtletí 1970¹. Výzkum se opírá o panelový soubor 500 respondentů z Čech a Moravy. Bezprostředním cílem operativního výzkumu je zjišťování stupně obliby a sledovanosti pořadů 1. a 2. programu televize. Panel je koncipován jako reprezentativní vzorek. Kontrolovanými znaky jsou věk, pohlaví, vzdělání a typ obce bydliště respondentů. Funkce panelu je omezena vždy na tři měsíce. Po uplynutí této doby jsou všichni členové panelu nahrazeni

z oddělení sociologických výzkumů studijního odboru Československé televize. Oponenty projektu byli František Zich a Jiří Hudeček.

¹ Projekt výzkumu byl připraven Eduardem Součkem, pracovníkem katedry statistiky Vysoké školy ekonomické, ve spolupráci s Jitkou Beránkovou